

‘קהלת יעקב’: הניסיון לרכישת אדמות הרטוב 1882–1883

יוסי בן-ארצי

פרשת ההתיישבות היהודית בהרטוב היא פרק מרתק בתולדות ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בעת החדשה, שזכה להתייחסות מעטה למדי בספרות המחקר.¹ המושבה העברית הרטוב נוסדה בתרנ"ו (דצמבר 1895) על יסודותיה של מושבה אחרת, ארטוף, שהקים בקיץ 1883 המיסיון האנגלי בעבור יהודים מירושלים.² הרטוב העברית התפתחה בקשיים רבים ובייסורי התבססות משקית, וכשהגיעה לרווחה נעזבה בעת מאורעות תרפ"ט ונהרסה עד היסוד. המושבה נבנתה מחדש ושיקמה את משקיה, אך שבה ונעזבה בפקודת מפקדת 'ההגנה' במחוז ירושלים ערב ההכרזה על הקמת המדינה. שוב היו שדותיה ובתיה למשיסה, אך חלק מבניה ניסו לשוב ולהיאחזו בה כאשר שוחררה בידי כוחות צה"ל בקיץ 1948. כוחם עמד להם רק שנים מעט, ומשעזובה לא נותר עוד יישוב בשם זה על מפת ההתיישבות. על מקומה שוכנים מוסדות המועצה האזורית מטה יהודה, ורק חלק משרידי מבנים שלה מצויים בצד הדרך המוליכה לעיר בית שמש. תולדות המושבה הרטוב והסאגה שלה עוד ממתינים למחקר מקיף ולתיאור שיטתי ומלא. ברם רק מעטים יודעים שלפני הפרקים של הרטוב העברית וארטוף של המיסיון התרחשה דרמה אחרת על האדמות האלה, והיא הניסיון לרכישת האדמות ולכינון מושבה עברית בשם 'קהלת יעקב'. הפרשה נסבה סביב אדמות הכפר הערבי ערטוף, הנזכר לעתים גם בשמות אחרים.³ ערטוף נמנה עם הכפרים הקטנים והדלים באזור הגבעי והטרשי שלמרגלות הרי ירושלים, והוא נזכר ברשימות המסים של ראשית התקופה העות'מאנית במאה ה-16.⁴ כבר אז היו

1. יוסי בן-ארצי, 'הרטוב – מושבה נשכחה בהרי יהודה', אופקים בגיאוגרפיה, 3 (1977), עמ' 123–139; הנ"ל, 'הרטוב – לתולדותיה של מושבה עברית', בתוך: אלי שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, ב, ירושלים 1984, עמ' 351–358.
2. יוסי בן-ארצי, 'מושבת המסיתים: נסיונו של המיסיון להקים מושבה עברית בהרטוב', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ב, כרך ראשון, ירושלים תש"ן, עמ' 312–318; ירון פרי, נשיאים ורוח וגשם אין: המיסיון הלונדוני בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, תל-אביב 2001, עמ' 168–176.
3. ערטוף – שם הכפר הערבי; ארטוף – בפי המיסיון; הר-טוב או הרטוב – בפי היהודים.
4. Wolf-Dieter Huetteroth, Kamal Abdoufattah, *Historical-Geography of Palestine and Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977, p. 152

לכפר שטחים גדולים שהעלו מסים גבוהים למושל נפת רמלה, אך דומה שבמאה ה-19 עבר למנהל נפת חברון ושטח אדמותיו נאמד בכמה אלפי דונמים. השטח השתרע על השלוחות המערביות של הרכס הצפוני של נחל שורק, ונכללו בו גם עמקי הנחל הרחבים שלו ושל נחל כסלון הזורם אליו מצפון-מזרח – לאורכו סלול בימינו כביש שער הגיא-בית שמש – וכן חלק מהמדרונות המזרחיים של רכס צרעה. הכפר עצמו שכן על הקצה הצפוני-המזרחי של שלוחה נמוכה שגובהה כ-220 מ' מעל פני הים (כיום אתר המושב נחם). נראה שלקראת סוף שנות השבעים של המאה ה-19, ובעקבות חוק הקרקעות העות'מאני וחובת רישום הקרקעות על שם בעליהן בספרי הטאפו (טאבו), נאלצו תושבי ערטוף להעמיד חלק מאדמותיהם למכירה משום שלא עמדו בתשלומי המסים שהושתו עליהם. ככל הנראה נקנו מחצית מן הקרקעות ונרשמו על שמו של סגן הקונסול של ספרד בירושלים, הנזכר בשם אלכסנדר (איסכנדר) אפנדי.⁵ כפריי ערטוף המשיכו לעבד את הקרקעות ולשלם לבעליהן ביבולים עוד שנים מספר, אך מטעמים לא ברורים העמיד איסכנדר אפנדי בראשית שנת 1882 את רכושו למכירה. על הקרקעות הללו ניטש בשנים 1882–1883 מאבק מרתק בין שני צדדים שלטשו עינם אל המקום: מצד אחד בעלי יוזמה יהודים, ומן הצד האחר חברת המיסיון האנגלי. מטרת המאמר הזה לתאר את היוזמה היהודית להקמת יישוב על האדמות האלה, הוא 'קהלת יעקב'.

א. הניסיון לרכישת הקרקעות

שנות השמונים הראשונות של המאה ה-19 היו שנות פעילות נמרצת למדי בשוקי המקרקעין של ארץ-ישראל. ההתפתחויות בשוק זה קשורות לרפורמות בחוקים שעשתה האימפריה העות'מאנית (תקופת התנט'ימאת) ובייחוד בחוקי המקרקעין. באמצע שנות השבעים של המאה ה-19 נרשמה פעילות ערה של רישום מקרקעין על שם בעליהן או על שם קונים גדולים, שנהפכו אגב כך ל'אפנדים' בעלי אחוזות גדולות בארץ-ישראל.⁶

5. חיים דרומי, 'תולדות המושבה הרטוב', הד המזרח, ה (1943), עמ' 7. דרומי הוא היחיד המזכיר קניית 'מחצית הכפר', טעות שהשתרשה במחקר (לעיל הערות 1 ו-2). עיון במקורות מאוחרים יותר מלמד, שבתקופת המנדט הבריטי לא היו לכפר הערבי ערטוף אלא דונמים ספורים בלבד, מה שמחזק את דברי קונרד שיק משנת 1883, ש'ארטוף ואדמותיה נקנו' בידי חברת המיסיון האנגלי, שבשירותה מרד את הקרקעות. ראו: Conrad Schick, 'Artuf und seine Umgebung', *Zeitschrift des Deutschen Palaestina-Verein*, 10 (1883), p. 133; Government of Palestine, *The Village Statistics*, Jerusalem 1945, Sheet 24.

6. על יחסי המקרקעין בתקופה זו ראו: אברהם נ. פולק, 'תולדות היחסים האגריים', ירושלים 1940, עמ' 86–87; אברהם גרנובסקי, 'המשטר הקרקעי בארץ-ישראל, תל-אביב תש"ט'; Ruth Kark, 'Changing Patterns of Land Ownership in Nineteenth Century Palestine: The European Influence', *Journal of Historical Geography*, 10, 4 (October 1984), pp. 357–384.

בעלי האחוזות ראו במקרקעין מקור כלכלי בר חליפין והעמידו מפעם לפעם למכירה קרקעות בגדלים שונים. אל אדמותיו של סגן הקונסול של ספרד בירושלים, איסכנדר בן חנא ספניולי, נישאו אפוא עיני הצדדים המעוניינים ביישוב, כל אחד מטעמו הוא: היזמים היהודים ראו את ההתעוררות הגדולה בקרב יהודי הגולה, את השליחים של אגודות חובבי-ציון התורות את הארץ ואת האפשרויות הגלומות בשוק המקרקעין. המיסיון חיפש הזדמנות להעתיק את פעולתו אל מחוץ לירושלים, שבה עקבו אחר פעולותיו מקרוב והצרו את צעדיו.

בעלי היוזמה, שנמנו עם חצרות 'הכוללים' בירושלים, היו ככל הנראה שניים: יצחק יעקב בן יהושע סופר, ורב (בר) בן מיכאל יהודה.⁷ הם היו מודעים היטב לשאיפות הגוברות בקרב חובבי-ציון ברוסיה להתיישבות מחוץ לערים, הכירו את פעולות השליחים מטעמם וככל הנראה גם נועצו ביחיאל מיכל פינס, שעמד בראש 'קרן מזכרת משה ויהודית מונטיפיורי' והיה מעין כתובת וסמכות מוכרת בקרב הפעילים למען התיישבות בענייני רכישת קרקעות ופיתוח יוזמות ומלאכה.⁸ השניים באו בדברים עם אסכנדר אפנדי וחתמו אתו על הסכם לרכישת הקרקעות בערטוף. העתק ההסכם, שנמצא בארכיונו של פינס, מעיד על אופי פעולתם, אך גם על רוח הדברים בעת ההיא, והרי הוא בשלמותו:

הן כהיום ע"י [על-ידי] העדים הח"מ [החתומים מטה] ה' [היו] הקשר וההשתוות בין כל אחד מהאדון אסכנדר בן חנא אפננדי [אפנדי] איספאניילו ממלא מקום ציר ממשלת ספרד הנאורה בירושלים העורב את עצמו והאפיטרופוס על בניו חנא וענריקו [הנריקו] טרם הגיעו למדריגתם [בגרותם?] [...] ובין כל אחד מהאדון יעקב בן ישועה סופר ורב בער [בר] בן מיכאל יהודה [יהודה] [קאש?] שניהם מכוללות האשכנזים ומילידי ממשלת רוסיה הנאורה בירושלים אודות כל שדות חרבות עארטוף הסרה למשמעת עיר חברון אשר המה אחוזות אסכנדר א"ס [איספניולי] ובניו הנ"ל ועומדים תחת שמם לרשותם בכח [הדת?] ואשר הגיעו להם באמצעות המקנה לפום [ופום?] 68 שטרי מקנה נושאים חותם המלכות ומונחים תחת ידו מהם 35 שטרות מנומר [ממספר] 1 ועד 25 כתובים ביום 5 מחרם שנת 95 [יוני 1878/9] ושלש ושלשים שטרות מנומר [מספר] 1 ועד 33 כתובים ביום 3 רג' 94 [יוני 1877/8]. המצרים [הגבולות] המה, מצד דרום שדות דיר אבאן [בית שמש בימינו] מצד מזרח שדות כיסלה [כסלון בימינו] ושדות דיר אלהווא [נס הרים בימינו] ושדות אשווע [אשתאול] ומצד צפון שדות אשווע ושדות צרעה

7. לא הצלחתי לעמוד על זהותם של השניים האלה. יעקב סופר אחד נזכר אצל אריה-לייב פרומקין, ספר תולדות חכמי ירושלים (עם הוספות של אליעזר ריבלין), תל-אביב תשכ"ט (ירושלים תרפ"ט), עמ' 280, אך ספק בעיני אם הוא קשור ליזם של הרטוב.

8. יחיאל מיכל פינס (1843-1913), סופר והוגה דעות חרדי; נרתם לעניין יישובה של ארץ-ישראל ועלה בשנת 1878 כנציג 'קרן מזכרת משה ויהודית מונטיפיורי', ושימש בתפקיד זה עד שנת 1885; פעל לעידוד הפרודוקטיביזציה בקרב 'היישוב הישן', בפיתוח ענפי תעשייה, מלאכה, חקלאות ובהחייאת הלשון העברית.

[צרעה הערבית – יער הנשיא בימינו] ומצד מערב שדות צרעה ושדות דיר-אבאן ונלוה אליהם כל הבית הנבנה וחדר [או חצר?] באחד משדות החרבה הנ"ל המסתעפים לתחתיות ועליות [ועיליות] מהם חדר א' [אחד] עליון ושנים תחתיים וחצר בלתי מכוסה ושלשה בורות ומרתף בבית הנועד לאוצר התבן ורפת אל הבהמות וחדר קטן עם מכתש וחדר לכתוש הזיתים ואיזה בורות ישנים עם כל זכויותיהם ותועלותיהם [רווחיהם] המגיעות עפ"י הדת וכל הנלווה אליהם הי' [היתה] ההשתוות ביניהם כי האדון אסכנדר אפענדי הנ"ל ימכור אותם אל יצחק ודוב הקונים הנ"ל בערך כל דונם א' [אחד] רביע [רבע?] נאפ' [נאפוליאו]ן ערך [?] והמוכר אסכנדר אפענדי הנ"ל גבה מיד הקונים בתש' [בתשלום] מוקדם סך 400 נפא' ערך ונתחייבו הקונים הנ"ל לשלם מיתר המחיר אל הנ"ל אחר עבור שנה וחצי מהיום בעת אשר ימורו את שטח השדות וכל הנ"ל עפ"י האופנים המבוארים מטה [!]

א. בהיות שמדידת שטח גבול השדות ותשלום מותר המחיר ימשך עד הזמן המוגבל למעלה המוכר יזכה בפירות ותועלת השדות הנ"ל במשך הזמן המוגבל וכמו כן נתחייבו כל הצדדים שאם בתוך הזמן המוגבל ימצא קונה לכל השדות הנ"ל או לאיזה מהם במחיר אשר יצמח ממנו תועלת, הפרות אשר יצא מזה אחר נכות המחיר הראשי דהיינו ע"פ דונאם רביע נא"פ [רבע נאפוליאו]ן הסך אשר יותיר מזה יחלק לחצאין החצי לאסכנדר אפענדי והחצי הב' [השני] אל יצחק ודוב הנ"ל והמוכר יחויב לעשות המכר עפ"י הדת והנימוס לשם הקונה אשר ימצא והמחיר יושלש תחת ידי אסכנדר אפע' [אפענדי] הנ"ל ואח"כ יעשו עמו חשבון.

ב. גם אם לא ימצא מי שיחפוץ לקנות את השדות כלם ונמכרו איזה מהם והגיע זמן המוגבל אשר בשטרי המקנה הנ"ל מפורש יוצא גודל שטח השדות, לא יבצר שימורוד מחשש כי השדות הנזרעים ואינם נזרעים ומקום הבנין עד גבולי השדות הכפרים הקרובים [לקנייה/לקנות?] להם הנ"ל ויעשה החש' [חשבון] עפ"י המדידה הזאת וערך כל דונאם רבע נא"פ כאמור ואחר תשלום מותר המחיר יותר להם שטחי מקנה מלשכת ספרי הנחלות עפ"י הנימוס לכל אחד מהקונים הנ"ל החצי.

ג. הוצאות המדידה בין אם נמצא קונה חדש או בעת אשר יעשה המדידה למען הקונים הנ"ל בסוף הזמן המוגבל כל אשר יעלו אלה ההוצאות הידועות מההוצאות הנהוגות ללשכת ספרי הנחלות ישולם מב' [משני] הצדדים היינו ישלם החצי ישלם אסכנדר אפע' [אפענדי] והחצי יצחק ודוב הנ"ל.

ד. ואחרי איזה מב' [משני] הצדדים אשר יגיע ממנו איזה בטול אף היותר מצער [קטן] מנגש/ד [?] [מנוגד] להאופנים הנ"ל וליותר ביאור אם המוכר הנ"ל נמנע לעשות המוכר [המכר] וכל הנדרש ממנו כאמור מחויב לשלם 400 נא"פ אל הקונים הנ"ל ומלאשר ההפרש וההוצאות והנזק מלבד הארבע מאות נאפ' אשר גבה בתש' [בתשלום] מוקדם אשר הוא מחויב להחזירם לבעליהם וכמו כן אם נעשית [?] איזה בטול מנגד/ש [מנוגד] להאופנים הנ"ל מצד הקונים הנ"ל וליותר ביאור אם ימנעו לשלם מותר המחיר ולמלאות את האמור בעתו ובזמנו ישאר הסך הנ"ל אשר יפרע בתש' [בתשלום] מוקדם

ביד המוכר למלאות נזקו והפסדו והוצאותיו עפ"י האופנים האלה הנ"ל [היו] הקשר וההשתוות בין כל אחד מהמוכר והקונים הנ"ל וזה הקשר נעשה ברצון וחפץ גמור ולזה יכתב זה הקאנטראקט [חוזה] ב' [שתי] נוסחאות [העתקים] למען יהי' [יהיה] לעשה ביד כל אחד מב' [שני] הצדדים נוסח אחד.

חתום אסכנדר איספאניעלי ביום 13 ראדזאב (רג'ב) 299 שהוא 18 מאיוס וחותמי

N=57 עפ"י בקשת הח"מ [חתומים מטה] בהקאנטראקט הזה אסכנדר אעפ' [אפנדי] איספאניעלי תושב ירושלים וממלא מקום ציר ממשלת ספרד בירושלים הנני מקים חתימתי וחותמו וכמו כן הנני מאשר חתימת העדים הח"מ מתושבי ירושלים ומבני כוללות האשכנזים ה"ה שלמה בן יצחק ראזענטהאל [רזנטל] והמתרגמן אהרן כהן ולראיה באעה"ח [באנו על החתום] ביום 18 ראדזשב [רג'ב] 299 שהוא יום 18 מאיוס 298 (חותם הנאוטאריוס).

N=198 קבלתי 50 גרוש הוצאות קיום החתימות

חותם רושם השטרות הירש כהן שלמה בן יצחק ה"ר [או: פר']⁹

הנה כי כן, טיוטת החוזה מלמדת הרבה על דרכי רכישת המקרקעין בשנים ההן, על הניסוח הכמור-משפטי של התנאים, על מחירי הקרקעות ועל טיבה של נחלת ארטוף. על-פי המתואר בהסכם השתרעה נחלתו של אסכנדר אפנדי על שטח שגבל בשדות הכפרים דיר אבאן, אשווע, צרעה, כסלה ודיר אל-הווא. דיר אבאן שמדרום מזוהה עם בית שמש, צרעה עם שטחי יער הנשיא, אשווע עם אשתאול ואילו כסלה (כיסלון) ודיר אל-הווא (נס הרים) נמצאו בהרי ירושלים הרחק ממזרח לארטוף. יש להניח ששדות הכפרים הללו היו מרוחקים משטחי הכפרים משום שבהר עצמו לא עמדה לרשותם מספיק קרקע פורייה – החוזה איננו מציין במפורש את שטח הקרקע שנקנה, ומותיר זאת למדידה המדויקת שאמורה להיעשות לאחר זמן.

על קרקעות 'חרבות ארטוף', כפי שמכונה השטח בהסכם זה, עמדו גם שלושה מבנים, אחד בחלקה העליון של הנחלה ושניים בחלקה הנמוך יותר, חצר (ללא כיסוי גג), שלושה בורות מים, מרתף (מאגורה) לאיסוף היבול, פרת (גדרות?), חצר עם מכתש לריסוק זיתים וכן בורות ישנים בשטח. המחיר שנקבע לדונם היה רבע נפוליאון – ויש לזכור שבעת ההיא היה הדונם התורכי יחידת מידה השווה ל-919 מ"ר, וערך 'נפוליאון זהב' (Napoleon d'or) היה שווה כ-20 פרנק צרפתי, או 109 גרוש תורכי בשוקי ירושלים.¹⁰ מכאן שאדמות

9. ארכיון ציוני מרכזי (אצ"מ) A.109/25.

10. מידות, משקלות וערכי מטבע רוכזו במגוון מקורות ויש שונות ביניהם. למשל: שמואל אביצור, חיי יום-יום בארץ-ישראל במאה הי"ט, ירושלים תשל"ו; שמעון רובינשטיין, מטבעות, מידות ומשקלות מראשית המאה ה-19 ועד לתקופת המעבר מהשלטון התורכי לבריטי בארץ-ישראל, ירושלים 1997.

ארטוף הוערכו בכ־5 פרנק לדונם תורכי או כ־25 גרוש תורכי לדונם. מחיר זה היה נמוך לעומת מחירי אדמות המושבות שקמו בעת ההיא בשפלת יהודה – למשל בראשון-לציון, שמייסדיה שילמו ככל הנראה 13.75 פרנק לדונם – ואילו בזכרון-יעקב שילמו כ־8 פרנק לדונם.

תנאי העסקה היו פשוטים. הקונים התחייבו לשלם מקדמה של 400 נפוליאון, והיתרה בתוך פרק זמן קבוע לאחר מדידת השטח. מן ההסכם עולה בבירור שהקונים התכוונו לחלק את האדמה לאחר מדידתה ולמכור את הנחלות שייווצרו בה, כך שיוכלו להחזיר את השקעתם הראשונית ולשלם את יתרת החוב בתוך שנה וחצי. ליתר ביטחון נקבעו תנאים שיחולו במקרה שאחד הצדדים יבטל את העסקה.

תאריך חתימת החוזה מוזכר בשם החודש הערבי רג'ב 299 (שהוא מאיוס 298); על-פי השוואת לוח השנה ההג'רי-גרגוריאני מדובר ביום שני, 5 ביוני 1882, שכן שנת 1299 להג'רה היתה שנת 1882–1883 שהתחילה במרס 1882.¹¹ תאריך זה מתאים לפרק הזמן שבו המתה ארץ-ישראל משליחים של אגודות התיישבות, ורבו בה עסקאות שעשו בחפשמ קרקע להתיישבות. בעת ההיא רבו גם העולים והמהגרים לארץ מרחבי רוסיה, רומניה ופולין, ושוק המקרקעין רתח ורגש.

ב. 'אני עם לבבי ליסד קולוניא': הכרזת הקנייה והניסיון למצוא קונים

החתימה על טיוטת ההסכם עם איסכנדר אפנדי חייבה עתה את הרוכשים למצוא במהרה קונים לקרקע כדי שיוכלו להחזיר את השקעתם, להשלים את התחייבותם הכספית המלאה בתוך פרק זמן קצוב, ואולי גם ליהנות מפרי יוזמתם. אשר על כן מיהר יצחק יעקב סופר לפרסם את דבר רכישתה של נחלת 'הר-טוב' וחורבת ירמות (מרמיטה) בעיתון החבצלת.¹² תעודה זו טובא במלואה להלן משום שהיא משקפת את רוח הזמן ואת טיבן של רבות מן העסקאות שנעשו בתקופה ההיא, שרובן הגדול הסתיים במפח נפש ובכישלון, ואף הביא לידי עצירת תהליך ההתיישבות היהודית במהלך שנת תרנ"ג (חורף 1883).

מהכרזתו המליצית, אך העניינית והעסקית של סופר, אפשר ללמוד כמה עיקרים על היוזמה, על טיבה של הר-טוב המיועדת להיבנות על-ידי קוניה, על מושגים מעולם התכנון, הבנייה והחוק של הזמן ההוא. יצחק יעקב סופר מתגלה לקוראיו כאיש מקצוע בתחום החקלאות ('עבודת האדמה'), שאותו למד בבית-ספר מקצועי בשנות נעוריו, ואף עמד בהצלחה בבחינות בשנת תר"ז (1847) בעיירה גורי-גורצקה במחוז מוהילוב

11. על השוואת לוחות השנה המוסלמיים והאחרים ראו: Andreas Birken, *Die Zeitrechnung*. Handbuch der türkischen Philatelie, 1, London 1995. תודתי לחברי ד"ר יהושע פרנקל על

עצתו בעניין הזה.

12. החבצלת, 32–33, ר' בתמוז תרמ"ב (23.6.1882).

מהחברים לעשות על חלקו כמובן בעיניו, לבנות ולגנוע, וליתן בחסירות ובאיטיות, כרצון איש ואיש.

(ג) אנשים אשר אין סביר להם מה עתידם ולא יבואו כתבי העודה (ועקאמאנדאציאן) על חשב לבבם ויורש ההנהגה לא יקבלו, להחברה, וכן איש אשר סמלאלתו יוכל לקלקל את המים או להפסיד את האויר לשבנו, לא יקבלו, להחברה, גם נשים ישנות ויכולו לקנות נוסעין כרצונם, להיות להם חלק וחלה וזכרון בערי אלקנו.

(ד) הקולוניא תקרא בשפה קהלת יעקב, והקהלה יכתרו להם שנה שנה שבעה טובי העיר אשר יתלו את העיר כיון ה' עליהם השכיל ועליהם להתאמץ וחדו אחת כחדש לפקח על עיני הקהלה ותקוני העיר, ועליהם לעשות עפ"י רוב דעות בחוריהם, וכל אנשי הקהלה יהיו באהבה ואחות יחד, והאיש אשר יהי לו דויד על שבויו יניש משפטו לפני הוועיה, וכל האיש אשר יפריע את שלום הקהל, ירוחק, כפי ראות עיני הוועיה, ויוב דעות בחוריהם.

(ה) האיש אשר יעשה בזון, בלחלו שפיט אל התורה והמצוה אשר נבדלו לנו פוסקים ראשונים ואחרונים בהלכות כלאים, תרומות ומעשרות ושביעית וכדומה, והודיע בו שלש פעמים ולא ישוב ירוחק מן הקהלה.

(ו) כל אנשי הקהלה יקבלו עליהם לתת א גרוש מורקי (ערך שבעה קאפ' רוסיס) לחודש לקופת הקהל ליה הפיקן אשר יבחר מאת הקהל להצטרפות העיר, לבנות ביהכנים לידר תלמוד תורה, לסונן בקור חלום ובית מדרש, ובית המדרש ותקון החרוץ וכדומה, ולסונן אס' מוסד אויך ומסמ' וכו' ערך ומחבר פ' 254. בקופת הקהל ההוא.

(ז) כל אנשי הקהלה יקבלו עליהם להביא אל בית האוצר אשר יבנו להם הקהל אחד מסאה מכל תבואות הארץ והענינים המתקיימים ופירות האילן (אשרי הפרשם התרומה והמעשר) והיה האוכל לקדון לארץ לשנות חוקר והכפן, ולא תבדת הארץ ברעב חלילה.

(ח) כל איש מהקהלה אשר ירצה לעשות מסחר וקנין חנות, פאבריק או בית מלאכת די עליו לתת לקופת הקהל איה סך, כפי ראות עיני הוועיה, הרוב דעות בחוריהם.

והנני נתן לכל המשה והמשה אנשים בית לרדו דודו וסחר להבקר אשר יקנו, על שני ירחים, סיום יונבר, שמי הקנה מבית משפט הממשלה אשר בשני ירחים האלו יבנו להם בית מעונם ונדרות צאן סקניהם.

מעשה כל הרעל לקנות עפ"י הפרטים האלה יבוא לבית מענין אחר חצות היום משעה 7 עד שעה 10 (ערב).

אלה דברי עבד נאמן לשרתם דוד נפש כל בית ישראל יצחק יעקב מופר השיר'.

מודיעים במעגל מיום 12 יוני כי הוסר הנראה איננו אפי' 11 ס פ ק ד ת ו וישראל ונתנה על שכם הנראה מולמטוי.

שמעוני אחי ועמי.

אני עם לכבי לידר קולוניא נהדרה בתכפר בהרמוב' וחרבת ירמיה, אשר קניתי לנחלק לאחותי עולם, לי ולרעי הרב ר' יוב בער שחב סקאפולויא — אשר היה ויסים רבים ראש השוחטים בסאסקווא — תכונת הכפר והחורבה הזאת, בין צרעה ובין אשתאול, ועיר ששמי, רחוקה מירושלם במשעה שעות רגלי, הולך אדם בינוני כארבעה שעות בדרך הסוף (שאספי) וכשעה אחת מן הדרך לשמאל, בלכת איש מירושלם: יופי, ובכל קפי הבינוני רחוק ונפשי מאדיר ורבושי למסרת הזאת, לבנות הנהרסה ולגנוע הנשפה, להושיב בה אנשים ישרי לב חסידי דרך מידעית וסבירי, אשר נכספה נפשם לקנות להם נחלת שדה וכרם בערי יהודה ובהצרות אלקנו.

והנה בשבעת הימים אשר ישבתי, בהרמוב' לחור את הארץ מה היא, סדרתי בקנה הסדת את הכפר והחורבה ההיא לגבולותיה סביו, שדותיה, הרריה, נחליה ובעינותיה! ולפי ידיעתי הקשנה בעיני: עבודת הארסה, אשר בסיני נעזר — בשנת תר"ו — השלמתי בה חוק הלימוד: בנארי נאדעצקאה אוצילישיציע, בסחור סאחילוי, אשר בריסין הברינה, ועסדתי מסה על הסבחן (עזאמק). חלקתי את הארץ לנמסעין לא גדולים בסדר ישר ונכון, וגל פי הסדרים האלה יוכל כל איש ישר הולך לקנות פסני נוסע אחר או יותר, או אפילו חצי נוסע, ורביע נוסע, ככל אות נפש.

(א) חלקתי את המקום ההוא ליותר מסאתים נוסעין, כל נוסע: הוא ארבעים דונאם מורקי (היינו קרוב לארבעה דיסאמינגס רוסיס). בכל נוסע יותן המשה דונאם סקום אבנים ופלעים, אשר על המקום ההוא יבנו הבתים ומשם יקח כל אחד מחלקי אבנים לבנין הבית והחצר, ודירי וסדר, ולמשרפות סיד, ולגנוע כרם ואילנות! ובכל נוסע יותן עשרת דונאם חלק בהר הנכנה אשר שם, למרעה לפרים לאילים ולכבשים, ולעצים להסק, וכעשרה דונאם ויותר יותן לכל אחד מישור מוב מול ביתו לזרוע ורענו נטיה, למען אשר כל אחד מהחברים גם בשבתו בביתו יהי לנגח עיניו כל גנו מן היקף, וכחמשה עשר דונאם יותן לכל אחד הרחק כרבע או חצי שעה מביתו, מישור מוב לחרוש ולזרוע מסה תבואת השדה, חמים ושעורים וכדומה.

(ב) הנומסעין יסבדו בסדרן, הכא ראשון יקנה נוסע 1, וחבא אחריו יקנה נוסע 2, וכן כולם. סחיר כל דונאם מעשרה עד שנים עשר פראנק (היינו מארבעים עד חמשים רוסים דיסאמינגס רוסיס). הכסף יביא לעיר ליד הנאון מחרש: סלאט, או להנאון מחרש משה נחמי' בהניו, או להרצין מחרש סאד' אנקסמער נ"י, עד אשר יתקבצו בחמשים קונים, ואז אקפל את הכסף ואתן שטרי, סקנה מבית משפט הממשלה לכל אחד ואחד על חלקו בסדר הנומסעין, על תוצאות הקונים, והרשות ביד כל אחד

ברוסיה.¹³ מתוקף 'סמכות' זו שהה סופר שבוע ימים בנחלה שרכש עם שותפו רב בער מקפוליייה, ראש שוחטי מוסקבה. הוא מתאר במדויק את האתר ואת מקומו הגאוגרפי: בין צרעה ואשתאול (צרעה ואישווע) ועיר שמש (דיר אבאן – בית שמש). המרחק מירושלים חמש שעות ברגל לאדם ממוצע, מהן ארבע בדרך המלך (דרך ירושלים-יפו) ושעה אחת 'שמאלה' (דרומה). בימים ששהה ב'הר-טוב' הספיק לתור את אדמתה, לעמוד על טיבה ולמדוד אותה (באמצעות מכשור – 'קנה המידה'). בזמן הזה גם הכין מפת תכנון וחלוקת קרקעות לנחלות ממוספרות ('ניומערין'), שאותן יוכלו לרכוש המתעניינים בכך, מי נחלה שלמה ומי חלק ממנה. בסך הכול 'חילק' סופר את אדמת 'הר-טוב' ל-200 נחלות, כל אחת מהן 40 דונם תורכי, שהם ארבעה דיסיאטין רוסיים, ובכל אחת מהן כמה סוגי קרקע: חמישה דונם באזור הטרשי – אתר היישוב, שם יימצאו גם אבני בנייה. על חלקה זו מתוך הנחלה יבנה כל אחד את ביתו, ייטע גן ויקים דיר ורפת; עשרה דונם יהיו בשטח הגבעי למרעה ('לפרים, לאיילים ולכבשים') ולעצי הסקה; עשרה דונם שטח צמוד לבית למזרע ירק; 15 דונם בחלקה רחוקה יותר לגידולי השדה. דומה שהיה לסופר מושג מה בתכנון ובמדירה ובהקצאת שימושי קרקע על-פי טיבה של האדמה, והוא התאים את ידיעותיו לאתרה של 'הר-טוב' שלו.

ההיבט העסקי מפורט גם הוא: הנחלות תקבלנה מספר סידורי מ-1 ועד 200, והשיטה תהא: ראשון קונה, ראשון מקבל את נחלה מס' 1 וכך הלאה. המחיר שנקבע היה אחיד, ללמדנו שכל הנחלות היו שוות בגודלן ובטיב אדמתן: 10–12 פרנק לדונם (שהם בין 40 ל-50 רובל רוסי), דהיינו מחיר נחלה שלמה נקבע ל-400–480 פרנק. הקונים יפקידו את הכסף אצל נכבדי ירושלים: הרב שמואל סלנט, הרב משה נחמיה כהנוב או הרב מאיר אניקסטר,¹⁴ עד שייאספו 50 קונים שהפקידו כספים. אז יימסר לו הכסף והוא יעניק תמורתו את שטר המקנה הרשום כחוק.

סופר הרחיק מעבר לעסקי רכישה ומדידה, והגדיר גם תקנות חברתיות וקהילתיות ברורות: רק מי שבירו המלצה או מכיר מקרב אנשי ירושלים יוכל לרכוש קרקע ולהתקבל לחברה. מי שיפגע במעשיו במים או באוויר (!) של שכנו, לא יתקבל. 'נשים ישרות' תוכלנה לקנות קרקע באופן חופשי ושוויוני. שמה של המושבה היא 'קהלת יעקב', והיא תנוהל על-ידי ועד שיבחרו חברי הקהילה בכל שנה. שבעת אנשי הוועד יטפלו בכל ענייני הקהילה, יתקינו תקנות, ישפטו בין הניצים ויפקחו על הנעשה ביישוב. כל אדם יידרש להפריש גרוש תורכי אחד לחודש ליצירת קופה ציבורית, וממנה ייבנו בית-כנסת, תלמוד תורה, ביקור חולים ובית-מרחץ, תיסללנה דרכים ותופעל עזרה הדדית לנתמכים. לשנים

13. גורייגורקי היה מרכז יישובי נפתי במחוז מוהילב, שנוסד בו בשנת 1840 בית-ספר לחקלאות, וזה היה לימים למוסד להשכלה גבוהה והועבר לפטרבורג. תודתי למר בנימין לוקין מהארכיון לתולדות העם היהודי על מסירת מידע זה.

14. שמואל סלנט, מראשי היישוב האשכנזי ונשיא 'הוועד הכללי' של כוללות האשכנזים; משה נחמיה כהנוב, ראש ישיבת 'עץ חיים'; מאיר אניקסטר, גם הוא מראשי העדה האשכנזית. ראו עליהם אצל פרומקין, ספר תולדות חכמי ירושלים, עמ' 280.

הקשות ייאגר בכל שנה אחוז אחד מן התבואה והפרי, מעין 'משביר מרכזי' לעת צרה. מי שיפר את כללי התורה ומצוות עבודת האדמה יוזהר, ולאחר שלוש אזהרות יורחק מן הקהילה. סופר אף היה מוכן לממן מגורים זמניים של רוכשים שיעלו על אדמתם: כל חמישה מהם יקבלו ממנו בית לדור בו, דיר ורפת למשך חודשיים מיום רכישת הקרקע וקבלת שטר המקנה, ובמהלכם יצטרכו לבנות את ביתם וחצרים.

הנה כי כן מלאכה ראויה להתכבד בה עשה סופר בשבתו ב'הר-טוב', ומרכולתו הוצגה באופן מושך ומשכנע למדי בעיתון מרכזי שקהל קוראיו הוא זה שאליו כיוון את תוכניתו – מחד גיסא קהל 'היישוב הישן' המתקדם בירושלים, זה המתעורר למהלכי התיישבות, פרודוקטיביזציה ובניית שכונות חדשות, ומאידך גיסא קהל חובבי-ציון מן המעמד הבינוני ברחבי רוסיה, המחפש דרכיו אל מחוצה לה, אל ארץ-ישראל.

ג. יזמים או ספקולנטים? הביקורת על עסקת ארטוף

בזמן שנעשתה עסקת הרכישה של ארטוף מידי ספניולי, ונעשו נסיונות המכירה והקריאה לקניית אדמות ולהקמת קהילה במקום, נלוו אליה קולות ביקורתיים חריפים ונוקבים. היו שהתריעו וקראו בקול שמדובר בעניין ספקולטיבי העומד על כרעי תרנגולת, והזהירו רבים בארץ ובחו"ל שלא יניחו את כספם על קרן הצבי בדמותם של יצחק יעקב סופר ושותפיו. הללו אמנם מתנאים בשמות מכובדים כנאמני היוזמה והפקדת הכספים, אבל למעשה אדמתם אינה בידיהם כלל וכלל, והמחירים הנדרשים כפולים ומכופלים מכפי ערכה. ראשון ועיקרי לאלה היה יעקב בכרך מביאליסטוק במחברתו ספר המסע לארץ הקדושה, שהופיעה בתרמ"ד.¹⁵ בכרך סייר בארץ-ישראל בקיץ 1882, בין סוף תמוז תרמ"ב לאמצע אלול, משמע בשיאן של הפעולות לרכישת קרקעות על-ידי 'ועד חלוצי יסוד המעלה' ביפו ולהתיישבות יהודי רומניה בזמארין ובראש פינה. בכרך תיאר בביקורתיות את ההמולה סביב רכישת הקרקעות ואת מעשי ידי 'הוועדים' להתיישבות, והחריף מאוד את ביקורתו בכל הקשור לספרות שאפיינה את עסקי המקרקעין, שגרמה לדעתו להתייקרות לא סבירה של מחיריהן, מה שהקשה על האגודות להשיג אדמות ראויות להתיישבות במחיר סביר, והכשיל את גל ההגירה כולו.

פרשת ארטוף זוכה אצלו לתיאורים קשים במיוחד. סופר ושותפו, שהוא מכנה אותם 'אנשים פרטים הלוכשים אדרת שער למען כחש', נמנו לדעתו עם כל אותם סוחרים וזריזים שניצלו את הבהלה לקרקע בקרב העולים היהודים, ופעלו בצד נציגי האגודות ואנשי

15. יעקב בכרך, ספר המסע לארץ הקדושה, ורשה תרמ"ד. יעקב בכרך (1824-1896) נודע בחקר הניקוד העברי ומאמרי חז"ל, במחשבת ישראל ובחקר הקראים. הצטרף ל'חבת-ציון' בביאליסטוק והיה מזכירו של הרב מוהליבר. ביוגרפיה קצרה עליו אצל יצחק רפאל (עורך), אנציקלופדיה של הציונות הדתית, א, ירושלים תשי"ח, עמ' 291-293 (נכתב בידי ישראל קלויזנר).

'הועד' ביפו במרדף אחר קרקעות לספסר במחיריהן. תחרות זו גרמה להאמרת המחירים 'עד כי כמעט השתגע המוכר למשמע אזניו'.¹⁶ אנשים אלה, 'אשר התפארו והתהללו בכתבי העתים [בעיתונים], כי אין נפשם ורוחם עינם ולבם, רק לטובת הכלל ולישוב הארץ', חברו ל'אחד הצירים [ספניולין] והתפשרו עמו על מחיר של 4 פרנק לאדמות המישור שבידיו באחוזתו ששמה "הר-טוב"'. בכרך מספר שכאשר נודע ל'ועד' [כוונתו כנראה ל'ועד חלוצי יסוד המעלה] מן 'המציאה' הזאת, העלו לפני אסכנדר ספניולי את המחיר לשישה פרנק לדונם, ומיהר והודיע לקונים הראשונים שלא יוכל לעמוד בהסכם עמם משום ש'הונו' אותו. הללו, סופר ושותפיו, מיהרו ושילשו את המחיר הראשון והציעו לספניולי שישה פרנק, אך הסכימו עמו שיישאר 'שותף', ומכל מכירה שתיעשה במקום יקבל מחצית מסכומה. כך 'הפליאו הערומים האלה בערמתם', כי מעתה יהיה מעוניין גם הוא במכירה במחיר גבוה, כדי להגדיל את חלקו ברווחים. לא זאת בלבד, אלא שלא יתפתה למצוא קונים אחרים, והם עצמם הופכים כך ל'מתווכים' בלבד, והוא עצמו המוכר. ברם, ממשיך ומספר בכרך, לא הכול נתפתו לעסקה המוצעת להם. קונה אחד, למשל, בירר ומצא בטרם קנה אדמה ב'הר-טוב' שהוצעה לו במחיר 12 פרנק לדונם, שלמוכר הנכבד אין שטרי מקנה המעידים על בעלותו המלאה על הקרקע. גם יהודי רומניה שהתעניינו בקרקע לא שוכנעו שהוא אכן הבעלים, ושלא יקומו מערערים על הבעלות מיד כשתעבור מידו של הקונסול המוגן בחוקי הקפיטולציות לידי יהודים עולים חדשים בארץ.

מאחר שבירושלים כבר נודע שיש חשש לחזקה על אדמות 'הר-טוב', פנו עתה סופר ושותפיו לעיתון 'שערי-ציון' היוצא לאור בירושלים.¹⁷ בעשותם כן, כיחשו היזמים לקוראי העיתון בספרם כי אדמות 'הר-טוב' מתאימות ליישובן של לא פחות מ-150 משפחות וכ-50 כבר התיישבו בה. יתר-על-כן, יש עוד כ-100 משפחות מתעניינות במקום, אך כספן מועט מכדי לשלם את מלוא המחיר. היזמים קוראים לנדב להם נדבות ומי שיעשה כן, תמורת תשלום מסוים יתפללו בעבורו על קבר רחל, במערת המכפלה ובכותל המערבי. 'הוי, גם תפילות במחיר ימכרו ובכסף יקנו!', מקונן בכרך.¹⁸ הוא מוסיף ומספר שפנה ל"מ פינס בתהייה כיצד הוא ואנשיו אינם מכחישים פרסום כזה בשערי-ציון, אך לא זכה למענה ענייני. הוא טמן אפוא את העיתון בין כליו, אך לטענתו הוא נגנב ממנו בעת שעלה על האונייה ביפו בדרכו חזרה לביתו. הגנב הצדיק את מעשהו בכך שאין לחלל את כבוד ירושלים בדברים כאלה, קרע את העיתון והשליכו הימה.¹⁹

16. בכרך, ספר המסע לארץ הקדושה, עמ' 66-67.

17. 'שערי-ציון' הופיע בירושלים בשנים תרל"ו-תרמ"ה בבית-הדפוס של 'יצחק גשציני, ועורכו חיים פרס, חברים של י"ד פרומקין וא"מ לונץ, נקט קו מתון ופשרני ותמך בתהליכי הפרודוקטיביזציה וברעיון יישוב ארץ-ישראל ועבודת האדמה: גליה ירדני, העיתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863-1904, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 87-94; גצל קרסל, תולדות העיתונות העברית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ד, עמ' 55-60.

18. בכרך, ספר המסע לארץ הקדושה, עמ' 70.

19. שם, עמ' 72.

כתבה דומה ראה בכרך בעיתון הצפירה, והוא מקדיש בספרו ארבעה עמודים לנתח את המשפטים המופיעים בה, המאחזים לדידו את עיני הקוראים במצג השווא של היזמים על אודות גודל השטח, טיב הקרקע והבעלות עליה, כפי שפרסמו שם. ובעוד בכרך מלין על מעשי אחיזת עיניים אלה של היזמים, וקובל על הרבנים ועל עורכי העיתונים שהתירו להם להשתמש בשמם בכתבות האלה בעיתונות, המשיכו סופר ושותפיו בהפצת דברה של קהלת יעקב, שרצו למכור את אדמותיה ולעמוד בחובם למוכר (השותף?) אסכנדר ספניולי. הם שיגרו מכתבים לגדולים ולרבנים ברחבי הגולה עם חותמת 'ועד המושבה קהלת יעקב אשר בין צרעה לאשתאול'. אחת הפניות הללו ראויה לציטוט:

דה"ש ז' תשרי תרמ"ג

גמר כוח"ט [כתיבה וחתימה טובה] למעת' [למעלת] הרב החשוב, חכם השלם כבוד מוהר"ר [מורנו הרב רבי] בצלאל גדלי' [הו] כתריאלסאהן נ"י [נרו יאיר] שנים רבות חלפו עברו למן היום אשר החל רוח האל לפעמנו לייסד קאלאניעס [קולוניות, מושבות] בארצנו הק' [הקדושה] אהבתנו לראות את ארץ הק' כפורחת עולה היתה כאש עצור בעצמותינו. אך נסיבות שונות התייצבו כנר [קיר] מול מאויי נפשנו. עד אשר רוח ה' לבשה את ידינו הרב הח"ה"ש [החכם החשוב] מוהר"ר יצחק יעקב סופר נ"י. ויקן מקום גדול ורחב ידים אשר יכיל בקרבו שתי מאות משפחות. וכראותם כי המקום הזה נחמד למראה וטוב לישוב אחים. גם עינות ותהומות יוצאים בו בבקעה ובהר ועומד על יד דרך המלך ההולכת מיפו לירושלם. אוירו צך ונקי. ורב טוב צפון לכל אשר יקח לו חלק ונחלה במקום הזה העומד בין צרעה ובין אשתאול. אשר בו החל רוח ה' לפעמנו בעוז ותעצומות ורשפי אש אשר היו עד כה ספונים וטמונים בקרבנו. בהריחם הרוח החזק הזה היו לשלהבת יה — ונתן יד להקונה הנז' [הנזכר]. ושלוכי זרוע ואחוזי יד נלכה להוציא הדבר הנשגב הזה לפעולת אדם בעז"ה [בעזרת השם]. להסיר מעט מעט את מעטה התהלה מבני ציון. ולחכמם ולחנכם לעבודת השדה. להבדות ולשקף בעיניהם את לחם העצבים אשר הסכינו בו ולעוררם לשלח יד במלאכה ועבודה.

ואולם! רבים הם מבני ציון היקרים ומפליטי רוסיה אשר נפשם חפצה לעבוד את האדמה ולאכול מיגיע כפיהם. אבל אין ידם משגת לבא למטרתם. הה! בחרף נפש יאבו לגשת אל המלאכה הזאת. אבל ידם קצרה מלהשיג חפץ לבכם — לכן! קמנו ונתעורר! ונייסד קאמיטיי [ועד] בהנהגות ישרות וסדרים נכונים. ונעמס על שכמנו לבא לעזרתם בכל יכלתנו. ומה הם כחותינו? הלא רק בפינו ובלבבינו. לעורר רחמיכם אחים יקרים אשר יקר בעיניכם הרעיון היקר הזה, שתקומו לעזרת האומללים האלה החפצים לעבוד את האדמה בהקאלאניע הזה הנקרא בשם 'קהלת יעקב'. וכלם אנשים אשר כח למו לעבוד את האדמה ורוח תשוקה סוערת בקרבם — קומו! אחים נאמנים! לעזרת ארצנו הק' [הקדושה] ולתמיכת אחיכם האובדים, איש איש כמתנת ידו, ודעו נא כי אין מצוה גדולה הימנה להחזיק בחיים נפשות רבות ונענות [מעונות?] ולהחיות את ארצנו הק' מערימת העפר, ולהשיבנה אל כבודה הראשון — בטחוננו חזק — באהבת

עם – התקועה בלבבכם שתשימו מקום לדברינו אלה, ופתח תפתחו את לבבכם וידכם ככל אשר לאל ידכם. לאחיכם האוברים – והנה לפניכם תקנות הקהלה. ואיש איש מכם יבור לו באחת התקנות אשר ייטב בעיניו. וקבלו חי'ש [חתימת שמם] מאנה'ש [מאנשי השם] בנה"ר [בני הארץ?] ונפשות [?] ראשי הקאמיטי לקהלת יעקב, המברכים אתכם בכט"ס [כל טוב סלה] ותכתבו ותחתמו לאלתר בספר הצדיקים לאוי' [לאורך ימים] ובנוא' [נוסח אחר?] לשנה טובה ומבורכת –

נאום יצחק יעקב סופר	ונאום הקטן אברהם צבי לעווי
ונאום זאב וולף מקאוונא	ונאום יצחק קאשצ'ני (מו"ל שער-ציון)
ונאום [אליהו] ברוך בר"מ.. [בן רבי משה] ועניקזאהן	ונאום ירחמיאל בהרה"ג [בן הרב הגאון] אברהם
ונאום אברהם זוסמאן	איזענשטיין נ"ו [נכבדהו ונזכרהו]

(חותמת המושבה!) אדרעססא [כתובת] אלינו
ע"ש הרב הגאון ר' חיים קרלין נ"ו – במאסקווא
עבור הקאלאניע קהלת יעקב אצל ירושלם²⁰

פנייה זו נעשתה על רקע הלחץ הגובר על היוזמים למצוא קונים לאדמתם, ולשם כך הם השתמשו בגורם שהעיק על הציבוריות היהודית בירושלים, ביפו וברוסיה גם יחד – הפליטים הרבים שבאו ארצה בשנת 1882, ולקראת תום הקיץ של השנה ההיא נקלעו למצוקה קשה. מחד גיסא לא אבו 'הכוללים' האשכנזיים לחלק את חלוקתם לפיות נוספים, ומאידך גיסא היעדר ארגון מסודר ומרכזי של חובבי-ציון שיטפל בעולים וברוצים להיקלט בארץ דחק משפחות רבות למצבי עוני, מחלות ותנאי מגורים ארעיים. זעקתם וקריאותיהם הגיעו גם לחו"ל, אך חוץ מפעילות מסוימת של חברת 'עזרת נידחים' בירושלים לא ניכרה יד מטפלת במצוקה. לא מעטים מבעלי המשפחות האלה הטו אוזן למושבות המיסיון האנגלי, שניצל את שעת הכושר, וגם אל אדמות ארטוף כבר נשא את עיניו. בסתיו 1882 (ראשית תרמ"ג) האיצו סופר ושותפיו את דברה של 'קהלת יעקב' פרי רוחם. בגליון הצפירה בשלהי נובמבר 1882 שבו והפיצו את תקנותיה של המושבה, וניצלו את פעילות המיסיון האנגלי בירושלים לגיוס תרומות בקרב נדבנים באירופה. תקנות הקהילה, שנוסדה לכאורה בי"ט בסיוון תרמ"ד, מכילות עשרה 'מאמרות':

20. מכון לתצלומי כתבי-יד עבריים, בית המדרש לרבנים, ניו-יורק, mic6056/Rab.186 Acc 8933. תודתי לד"ר אברהם דוד על שהעמיד לרשותי תצלום זה.

- א. בכל שנה בתאריך הזה מתקיימות בחירות לוועד הפרנסים והמשגיחים, ואין לסרב להיבחר.
 - ב. ישיבות הפרנסים מתקיימות פעמיים בחודש – בראשו ובמחציתו, והחלטות מתקבלות ברוב קולות.
 - ג. בסוף כל שנה נותנים הפרנסים דין וחשבון על מעשיהם.
 - ד. כסף הבא מחו"ל נמסר לגזבר הממונה, ואין הוא רשאי לפעול לבדו ללא ידיעת הפרנסים.
 - ה. בכסף הזה בונים בתים, קונים בהמות וצאן, כלי עבודה לחברים, ובנוטר מקבלים חברים חדשים.
 - ו. כל חבר תורם בכל שבוע גאראס (גרוש) תורכי לקופת צדקה.
 - ז. ייקבע מקום (מחסן) לתבואות ופרות ששם ישמרו אחוז אחד מן הנוטר לאחר המכירה, המעשר והתרומה – לשנות בצורת.
 - ח. מי שמעוניין להקים בית מסחר, מלאכה או אמנות חייב לקבל אישור ולשלם ארנונות!]
 - ט. ריב ומדון יישפטו על-ידי הפרנסים. אין לקלקל את האוויר והמים במלאכה [מזהמת] כגון בורסקאות וכדומה.
 - י. חובת שמיעת דרשה בשבתות ובחגים חלה על כל הגברים – ומי שעובר על איסורי מצוות הארץ, כגון כלאיים, מעשר ושביעיות (שמיטה) – מוזהר שלוש פעמים ומורחק מן המושבה.²¹
- נוסף על התקנות האלה פנה הוועד הנזכר של המושבה לרב הד"ר אדולף סאלבנדי בדורקהיים (גרמניה), שעסק באיסוף תרומות לארץ-ישראל, ותיאר לו את קנייתו של אדמת ארטוף.²² בעיקר כוונתו דבריו לכך שהמקום יכול לקלוט 200 משפחות, רבות מהן מן הפליטים 'האומללים' המבקשים להיספח למושבה, להינצל מעוניים ולהימנע מליפול לעול על כלל מקבלי ה'חלוקה'. עורך הצפירה הוסיף שבקשה זו לרב המפורסם עשתה לה כנפיים ורושם רב בקהילות אשכנז, ונודע אפילו על תורם שנידב 10,000 מרק גרמני לטובת יישוב ארץ-ישראל.
- בינואר 1883 הגבירו סופר וחבריו את השימוש באימת המיסיון המשחר לטרף בקרב העולים הפליטים בחוצות ירושלים. בי' בטבת 'צום העשירי, יהפוך ה' לששון ולשמחה, תרמ"ג', שבו וכתבו חברי הוועד לעורך הצפירה ח"ז (חיים זליג) סלונימסקי, שישמיע את

21. הצפירה, 43, י' בכסלו תרמ"ג (21.11.1882).

22. הרב ד"ר אדולף (יעקב אריה) סאלבנדי (1837-1914) יליד סלובקיה, היה הרב הראשי של נפת דורקהיים (Duerkheim) גרמניה, ריכוז תרומות וצדקות ליישוב הישן והחדש בארץ-ישראל ופרסמן בר'שימות התורמים' שהופיעו בשנים 1877-1912 בנספח לעיתונים 'הודיים בגרמניה. התמנה חבר כבוד בוועידת קטוביץ אף שלא השתתף בה ממש. דברי הספד עליו: *Ost und West*, (February 1914), pp. 139-142; 2; שם (אפריל 1907), עמ' 289-292, כתבה ותמונה שלו. מופיע במקורות באיות שונה, כגון סאלוונדי, סלפנדי ועוד.

קולו בין קוראיו, למען ייאסף כסף מספיק ליישובם של העולים האומללים. הללו באו לארץ-ישראל באמונה שהוכנו בעבורם 'קולוניות', אך עיניהם נפקחו בראותם שלא יוכלו להתיישב בארץ וגם לא לחזור לבתיהם, שאותם עזבו ומכרו את כל רכושם, והם נפלו בידי המיסיון המעסיקם ומשחר לפרוש רשתו ללכדם. והנה, לפני שבעה חודשים כבר קנה הוועד של קהלת יעקב נחלה גדולה, אך לא מיהרו לפרסמה ברבים פן יטעו גם הם את נפש הפליטים. אך עתה, כשהד"ר הרב סאלבנדי פרסם את דבר קהלת יעקב ברבים, פונים הם אליו שייתן לה פומבי גם כן כדי להציל נפשות רבות מישראל 'ולהושיע גם לבני ציון תשועת עולמים' ולהושיבם על אדמת הארץ. את הכסף ישלחו לרב משה נחמיה כהנוב, ראש ישיבת 'עץ חיים', הנאמן מטעמם על איסוף התרומות.²³

פניותיהם של סופר וחבריו לרבנים ולמכובדים בחו"ל, שנחשבו אמינים והיו מקובלים על המוני העם ועל תורמים ל'חלוקה' ולצרכים אחרים, עוררו את חמתם של רבים בירושלים ולא רק בה. כתבו הנמרץ של הצפירה בירושלים, יעקב גולדמן, מיהר ושיגר לעיתונו מאמר בשם 'הבריה התיכון', שהוא 'ארץ הצבי', המושכת אליה את לבות העם ומלכדת כבריה התיכון, כמשאת נפש עם העברים.²⁴ ברם בשמה של הארץ, יישובה וגאולתה, עושה עם ישראל מעשי כשל מרובים, מפזר כספו ללא ארגון ומטרה, ומצמיח מדי פעם בפעם מי שמנצלים את אהבת הארץ לרעה. 'צחוק מכאיב לב עשו לנו אתה המתיימרים על פני מכה' ע[מכתבי העתים-עיתונים] לראשי חברת "קהלת יעקב" אשר כוננו להם ברוח דמיונם ויוליכו שולל את אחינו יושבי חו"ל להאמין, כי כבר הוכנה המושבה ובעזר אחיהם יעשו חיל, אם לא הצחוק הוא בידענו כי אין כאן לא אגודה ולא מושבה ולא קהלת יעקב.²⁵ גולדמן הוקיע את הסוחרים שנתנו פיקדון על נחלת השדה שקנו, שלא תצלח לעיבוד ולמזרע, ועתה הם תרים אחר גורמים שיאפשרו להם להשלים את העסקה שרקחו. תמימים אלה השולחים כספם בעבור חבורה זו נפלו ברשתם, אך למזלם הטוב של התורמים שלח הנאמן (הרב כהנוב) את הכסף חזרה כי 'מינוהו שלא על דעתו'. הסכנה הנובעת מכך, לדברי גולדמן, היא שהמיסיון הרואה את כל זה פורש רשתו לצוד את הנפשות האומללות של המהגרים הממתינים לתרומות ליישובם במקום ההוא.

מסתו של גולדמן לא עברה בשתיקה, שכן סופר ושותפיו המקורבים לאחדים מראשי היישוב, כגון פרומקין עורך החבצלת, דרשו וקיבלו ממנו התנצלות מעל דפי העיתון הזה. 'טעות לעולם חוזר', כתב, שכן הזדמן לנחלה, דיבר עם הכפריים הדרים בה, ושוכנע כי דווקא אדמה ראויה היא, וכי כוונת היוזמים היא 'באמת להיטיב את ארץ הצבי'.²⁶ בעוד התנצלותו של גולדמן מתפרסמת שלוש פעמים ברציפות בגליונות החבצלת של מאי 1883, הופיע בוורשה ספרו של בכרך הנזכר לעיל, והפעם הזדרז עורך המליץ לפרסם בהרחבה

23. הצפירה, 50, א' בשבט תרמ"ג (9.1.1883).

24. שם, 9, ד' באדר ב' תרמ"ג (13.3.1883).

25. שם.

26. שם, 17, כ"ז בניסן תרמ"ג (5.5.1883); וכן בגליונות 18 ו-19 בשבועות שלאחר מכן.

קטעים ממנו. לכתבה ניתנה הכותרת 'מפני תיקון העולם', וכותבה, יעקב סאפירשטיין, שהדפיס את ספרו של בכרך, מזהיר מפניהם של 'העושים עושר ולא במשפט'.²⁷ מה שעורר את כעסו של המליץ היו הן ספרו של בכרך וטענותיו כלפי יוזמי קהלת יעקב, והן שליחותו של אברהם קופלמן מטעמו של י"מ פינס לליטא ולפולין כדי להשיג קונים לאדמות האלה. כדי 'לתקן עולם' ולהרתיע את הקוראים מפני שלוחים ומשלחים כאלה, פרסם את דברי בכרך מילה במילה על אודות 'הסרסרים מ"הר-טוב'.

אכן בעת ההיא כבר תלו הסרסורים-היזמים של קהלת יעקב את תוחלתם בגורמים משמעותיים יותר מהמוני בית ישראל בגולה או מהפליטים הסובבים בחוצות ירושלים. אלה היו חובבי-ציון בשיתוף הברון רוטשילד וחברת 'כל ישראל חברים' (כי"ח), שניסו לממש יחד רעיון של 'מושבה לדוגמא' בקרבת יפו, וי"מ פינס שהיה להוט למצוא פתרון של קבע בעבור חבורת הביל"ויים שהגיעה לארץ-ישראל.

ד. 'המושבה לדוגמא' באדמות ארטוף

בקיץ תרמ"ב נרקמו בה בעת, ובלי קשר זו לזו, שתי תוכניות ליישובם של פליטים ועולים יהודים בארץ-ישראל. האחת בקרב חובבי-ציון, האחרת ככל הנראה בין קרל נטר, מייסד מקווה-ישראל, לברון אדמונד דה-רוטשילד. בקרב חובבי-ציון זה היה חלק משיח פומבי שהתנהל בקהילות ובאגודות השונות, והוא נחשף בעיתונות התקופה כמעט בכל שבוע. המצב ברוסיה, השאלות לאן לעודד הגירה והתיישבות, כיצד לרכוש קרקע ולהקים מושבות בארץ-ישראל, מצב הפליטים והעולים ביפו ובירושלים, והפעילות של חובבי-ציון בארץ-ישראל באמצעות שליחים וועד חלוצי יסוד המעלה' שהוקם ביפו – כל אלה הביאו מבוך של כתבות, דיווחים, הצעות ורעיונות. אחד הרעיונות שהלך וכבש לו עמדה חזקה היה, שהכשלונות הראשונים ברכישת קרקעות ובנסיגות ההיאחזות בג'עוני, בפתח-תקווה, בראשון-לציון, מקורם בחוסר הניסיון של העוסקים במלאכה. על כן ראוי שהעולים להתיישב בארץ יהיו בעלי ידע מוקדם בעבודת האדמה, ולכן יצליחו מלכתחילה להבחין בטיב הקרקע, להשתמש בכלים חקלאיים ולחיות מפרי אדמתם בלי צורך בהסתגלות ארוכה המביאה לידי כישלון ולנטישה. אחד מבעלי הדעה הזאת ומי שנתן לה פומבי

27. המליץ, 39, כ"ח באייר תרמ"ג (23.5.1883).

28. 'חיאל מיכל בריל (1836-1887), יליד טולצ'ין באוקראינה, עלה ארצה בשנת 1855 ופעל בה להקמת בית-הדפוס ומערכת הלבנון (1863). על פעלו כעורך הלבנון ראו: ירדני, העיתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863-1904, עמ' 87-94; קרסל, תולדות העיתונות העברית בארץ-ישראל, עמ' 55-60. הוא הרבה לעסוק בענייני יישוב ארץ-ישראל והתקרב לראשי 'חיבת-ציון' ובעיקר לרב מוהליבר. על פעלו בענייני יישוב ארץ-ישראל הרחיב קרסל בדבריו ההקדמה שלו ל' בריל, יסוד המעלה: פרשת העלאת אחד עשר האיכרים מרוסיה בשנת 1883, ירושלים תשל"ח, עמ' ז-כג (מהדורה מצולמת).

פעמים רבות היה יחיאל בריל, עורך הלבנון.²⁸ דעתו זו התקבלה על דעת אחדים מראשי חובבי-ציון ובראשם הרב שמואל מוהליבר מראדום. בספטמבר 1882 (תשרי תרמ"ג) נפגש מוהליבר עם הברון רוטשילד בפריז, והוסכם ביניהם שחובבי-ציון יבחרו בעשרה איכרים יהודים בעלי ניסיון ואלה יישלחו למקווה-ישראל לתקופת ניסיון. לכשימצאו מתאימים ידאג הברון לרכישת קרקע ולצרכים ראשוניים להתיישבות, וזאת בעזרת מנהלי מקווה-ישראל ובאמצעות חברת כי"ח.²⁹

משסוכם העניין התברר שהברון כבר היה שקוע בתוכנית דומה של הושבת איכרים באמצעות כי"ח באופן סדור ומתוכנן. התוכנית נרקמה ככל הנראה בינו לבין קרל נטר, שהיה בדרכו לארץ-ישראל לאחר החגים של שנת תרמ"ג. בתוכניתו של נטר, המיועדת למימון הברון ולביצוע בידי אנשי כי"ח במקווה-ישראל, נכללה רכישת קרקע, בניית בתים, תוספת מים, פיתוח חקלאות כרמים, זיתים ופרחי בושם. הכוונה היתה ליישב איכרים בעלי ניסיון או כאלה שיהיו לדוגמה לאחרים לעתיד, וייתכן שאף ראו את חברי ביל"ו מתאימים לכך. לאחר תקופת ניסיון במקווה-ישראל התחייב הברון לרכוש קרקעות ליישוב בסביבה, אולי בפתח-תקווה ובסביבת הירקון, ולעזור להם להתיישב במקום החדש.³⁰

נטר החל ככל הנראה לממש את התוכנית כבר בקיץ תרמ"ב, אך מותו הפתאומי בראשית אוקטובר 1882 שיבש אותה. בה בעת התלכדה תוכנית זו עם הסכמתו של הברון לשותף את חובבי-ציון בבחירת האיכרים המיועדים ל'מושבה לדוגמא' הראשונה. בהמלצת הרב מוהליבר יצא יחיאל בריל לליטא, וליד העיירה רוז'ינו (פלך גורדנה) איתר בכפר נובו פבלובקה עשרה איכרים בעלי ידע וניסיון, שהיו נכונים לממש את שאיפת ההתיישבות בארץ-ישראל. כך התלכדו תוכניות נטר-רוטשילד עם רעיונותיהם של בריל ואחרים בנוגע לדרך הראויה להתיישבות בארץ-ישראל, ובסוף כסלו תרמ"ג (דצמבר 1882) נחתו ביפו לאחר תלאות הדרך בריל ו-11 ראשי המשפחות המיועדות למימוש הניסיון המרתק הזה. את פרשת עלייתם תיאר בהרחבה בריל עצמו בספר הנודע יסוד המעלה. עדותו היא כמובן אישית, נוטה להבליט את עמדותיו ולשפוט בחריפות את מי שעמד בדרכו, בעיקר את מנהלה החדש של מקווה-ישראל ('הדירקטור') שמואל הירש. ברם ברי הוא שכמה וכמה תקלות ואי-תיאום בין כלל הגורמים הביאו לידי כך שיותר מעשרה חודשים נמשכו העיכובים באיתור קרקע מתאימה לניסוי היישובי הזה, מה ששחק את הרעיון להפוך אותו לדוגמה ולמופת לרבים. בריל עצמו שב מאוכזב לגרמניה כבר באביב תרמ"ג, ורק בראשית חשוון תרמ"ד (אוקטובר 1883) נרכשו לבסוף אדמות עקיר, והונחו היסודות ל'מושבה לדוגמא' עקרון – לימים מזכרת בתיא.³¹

29. שם, עמ' 7–10.

30. על תוכנית נטר-רוטשילד: רן אהרנסון, 'תכנית נטר-רוטשילד: תחילת פעולתו היישובית של הבארון בארץ-ישראל', קתדרה, 44 (1987), עמ' 55–80.

31. על המושבה והתפתחותה ראו: דוד ניימן, מזכרת-בתיא (היתה עקרון), תל-אביב 1968. מבט ביקורתי על ראשיתה: אליהו שידר, זכרונות, 1883–1889, ירושלים תשמ"ג, עמ' 54–57.

פרקים רבים בספרו של בריל מתארים את החיפושים אחר אתר מתאים להתיישבות ה'ראדומים' (כך כונו בשל מקום מושבו של הרב מוהליבר – ראדום). לרברי בריל סימן אהרנסון 19 מקומות שבהקשרם עלו הצעות לרכישת קרקע, רובם בשפלת יהודה, ואחד מהם היה ארטוף.³²

מתברר שבמרס 1883 פגש בריל את י"מ פינס ביפו, שם היה טרוד בעת ההיא ביחד עם משה יואל סלומון בעניין מכירת אדמות בפתח-תקווה, ופינס המליץ לו לעניין את הירש ברכישת אדמת ארטוף. עד אז סירב הירש לשמוע על האדמות האלה, 'כי היהודי בעל ארטוף קנה את הנחלה הזאת על-מנת שירויח בה הרבה במכרו אותה לחלקים בדמים יקרים לאלה שיעפילו לאה"ק'.³³ שמועה של יוזמת סופר יצא אפוא לרעה כיוזמה ספקולטיבית, שגורמים רציניים כמו הירש וכי"ח לא אבו להתעניין בה, ו'ארטוף נבזה בעיניו'. פינס ובריל חיפשו דרך לשכנע את הירש שייתן את עינו בארטוף, שמא תמצא האדמה חן בעיניו. במקום לנקוב בשמה של ארטוף, סיפר בריל להירש על אדמות 'מארמיט' (ירמות?), היא חורבת מרמיטה שבקצה תחום ארטוף. גם הפעם סירב הירש, שכבר מזמן מאס בבריל ובמעורבותו, אך נעתר לשלוח עמו את עוזריו. בתענית אסתר תרמ"ג (22.3.1883) יצאו בריל, בן-שימול והמומחה לחקלאות ז'וסטין דיגור (Dugard) לארטוף,³⁴ ותרבו בה כ-4500 דונם אדמת מזרע וכ-80 דונם מטע זיתים. בגבעה שליד הכפר היה גם מכלול של חצר המקיפה שלושה בתים חדשים ורפת, שני בורות מלאים מי גשם ובור תבואות (מאגורה). כמו כן תיאר בריל חצר גדולה עם תקרת עץ שאפשר לשפץ, בורות רבים שאפשר לטייח ולהפוך למקווי מים, בית-כבד, מעיין עונתי בשולי הגבעה ובאר מים בנחל הסמוך. במרחב הכפר והחורבה יש אבני גזית בשפע לצורכי בנייה, והגבעות מסביב ראיות למרעה ולעצי הסקה. לאחר הסיור נועץ בריל בבני לווייתו, שטענו כי בין באב אל-ואד לארטוף אין דרך ראויה לעגלות, ודיגור הוסיף שאם תוקם מושבת ה'ראדומים' בארטוף לא יוכל לפקח עליה ועל ראשון-לציון גם יחד בשל המרחק הגדול ממקוה-ישראל.

אף-על-פי-כן דומה שהירש הסכים לבדוק את האפשרות לרכישת ארטוף, ובשיחה עם בריל אף ידע לנקוב מחיר של 30,000 פרנק שבעל הקרקע הסכים לקבל ממנו תמורת המכירה. הוא הציע שהאיכרים עצמם יבחנו את הקרקע, ואם תמצא חן בעיניהם ייתכן שירכשנה בעבורם. ב-27 במרס 1883 עלו אפוא תשעה מן האיכרים לעגלות ששכר בריל ואלה הוליכום אל באב אל-ואד. משם רכבו בריל (ואולי פינס עצמו) על סוסים. האיכרים שירכו דרכם ברגל, וכבר ידעו להתלונן על מצבה ועל נגישותה של ארטוף. ככל שסבבו בנחלה, ובריל עומד על טיבה ועל סיכוייה, כן גברו תלונותיהם על אדמת הרים זו: 'המעט לבריל כי העלינו מארץ זבת חלב ודבש(!) להמיתנו בעבודה קשה [...] כי ישתרר עלינו

32. אהרנסון (לעיל הערה 30), עמ' 70.

33. בריל, יסוד המעלה, עמ' 62-63.

34. על פקיד הברון ובהם בן-שימול ודיגור: רן אהרנסון, הבארון והמושבות, ירושלים 1990, עמ' 103-120.

גם ישתרר ויכפה עלינו ההרים הרמים האלה.³⁵ בריל הבין שהאיכרים ניאותרו לבוא עמו אף שבינם לבין עצמם לא רצו להתרחק כלל ממקוה-ישראל, וכי הם משתמשים באותם הנימוקים שהעלו הירש, בן-שימול ודיגור על המרחק הרב מיפו ומירושלים, ללא דרך ראויה לעגלות, ואולי אף תיאמו את עמדותיהם עם הירש, שחפץ בעת ההיא להיפטר מבריל, הפוסל כל נחלה שהוא (הירש) מציע: 'איכה נשב בארטוף הרחוק מירושלם ומיפו כשש שעות, ואם ימות עלינו מת איפה נקברוהו?'. אבל דווקא על זה נתן בריל את דעתו – וכי יש מקום ראוי יותר להיקבר בו מאשר בין צרעה לאשתאול בקבר מנוח אבי שמשון? דומה שהביקור בארטוף ותגובת האיכרים על האפשרות להתיישב באתר שברה את רוחו של בריל, ובשובו ליפו החליט לחזור לעירו מיינץ ולבני ביתו, שהחלו לסבול מצוקת דיור ומזון משנותיו כמעט בלי אמצעים בשל נסיעתו. ב-1 ביוני 1883 הוא עלה על האונייה ביפו בדרכו לפריז ולגרמניה, והתחיל להעלות על הכתב את פרשת המסע עם האיכרים.³⁶ חלפו עוד ארבעה חודשים והירש רכש את אדמות עקיר בעבור האיכרים שהביא, וארטוף עדיין נשארה בידי הקונה המחפש נואשות דרך למימון העסקה שרקח.

ה. הביל"ויים לארטוף?

בכל העת שתרו בריל ואיכריו אחר קרקע ראויה ל'מושבה לדוגמא', היה גם י"מ פינס עסוק באיתור קרקעות ליישוב חבורה קטנה מאנשי ביל"ו, שעדיין לא מימשו את חזון ההתיישבות שטוו ורצו שישמש דוגמה לחובבי-ציון כולם. לא כאן המקום לדון בכברת הדרך שעשו הביל"ויים מאגודה של מאות חברים לגרעין קטן של מגשימים, שהתפצל גם הוא לקבוצות קטנות בקושטא, בירושלים, בראשון-לציון ובמקוה-ישראל. כבר עסקו בכך במחקרים מפורטים, ובעיקר העמיקה בהצגת הסאגה הארוכה הזאת שולמית לסקוב.³⁷ בחורף תרמ"ג (שלהי 1882 וראשית 1883) לחץ פינס על הביל"ויים להוכיח את עצמם כחלוצים וכמגשימים ולא להמתין לבואם של חבריהם הרבים מחו"ל, וזאת על-ידי הקמת מושבה קטנה בכוחות עצמם ובעזרת חובבי-ציון.

בעת ההיא, באפריל 1883, קיבלו עליהם הביל"ויים את הנהגתו של פינס, שאותו העדיפו על פני מרותם של פקיד הברון, והוא שכנע אותם לחזור למקוה-ישראל ולהמתין לרכישת קרקע ליישוב משל עצמם. גם חובבי-ציון בחרו לראות בו צינור להעברת התמיכה לביל"ויים, ושזו לא תעבור ישירות אליהם. המרכז בקושטא הועבר לירושלים, ונגזז החלום לקבל פירמאן (רשיון מטעם הסולטן) שבעזרתו יוגשם רעיון הביל"ויים לעמוד בראש תנועת הגירה המונית ולגאליה לארץ-ישראל.³⁸ עיקר המאמץ שריכוז פינס

35. בריל, יסוד המעלה, עמ' 25, 68–69.

36. שם, עמ' 69–70.

37. שולמית לסקוב, הבילויים, ירושלים תשמ"א.

38. יוסף שלמון, 'תנועת הביל"ויים', בתוך: מרדכי אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 130–131.

היה אפוא במציאת אתר התיישבות ראוי, ובקיבוץ תרומות מאגודות חובבי-ציון שיאפשרו את רכישתו ואת הנחלת הביל"ויים על אדמתם. אחד האתרים שנתן בהם פינס את עינו היה ארטוף, שדבר ההסכם על רכישתה בין סופר וחבריו לבין סגן הקונסול הספרדי בירושלים היה ידוע ומוכר לו היטב.

כדי לרכוש את הקרקע הוא שלח לקהילות פולין וליטא את איש אמונו אברהם קופלמן.³⁹ קופלמן היה מן המצטרפים לפתח-תקווה כבר בגלגולה הראשון, בעת שרכש בה חלקת קרקע והתיישב עליה בשנת תרמ"א בעזרתו של פינס. הוא היה סוחר מן העיר סלונים, בעל יוזמה וחלקת לשון. משהחלו פינס ויואל משה סלומון בניסיון למצוא קונים לחידוש היישוב בפתח-תקווה במהלך שנת תרמ"ב, ומשעמדו על עוצמתו של גל העלייה שהחל באביב של השנה ההיא, שלח פינס את קופלמן לשליחתו הראשונה, שנועדה למכירת אדמות בפתח-תקווה. הוא הצליח לשכנע יהודים בביאליסטוק לרכוש קרקעות במושבה המתחדשת, שאותן תיאר בהתלהבות ובכשרון שיווק ניכר. לרועץ היתה לו העובדה שאנשי 'חברת יסוד המעלה' מסובאלק סברו שהוא מוליך שולל את הרוכשים, והם תקפו את שליחתו ברבים. אנשי ביאליסטוק שלחו לארץ את יעקב בכרך הנזכר, והוא דווקא חיזק את דברי קופלמן והמליץ על רכישת האדמות בפתח-תקווה.⁴⁰ הצלחתו הראשונה הביאה את שליחתו השנייה מטעם פינס, והפעם למכירת אדמות 'הרבע' בפתח-תקווה, שהועמדו למכירה פומבית. על האוניה בדרכו לאירופה פגש קופלמן את בכרך, וזה טען אחר-כך בספרו שקופלמן גנב ממנו את גליון שערי-ציון המהלל את אדמות ארטוף, לבל יוציא דיבת הארץ רעה.⁴¹ גם הפעם עלתה שליחתו יפה, ובאביב תרמ"ג שלח אותו פינס בשלישית, והפעם בניסיון למכור את אדמות ארטוף וליישב עליה את אנשי ביל"ו. קופלמן יצא לדרכו מצויד בייפוי-כוח, שזה כשלעצמו מסמך מרתק על רוחות הזמן ההוא בארץ-ישראל ועל מהות עסקי המקרקעין בה:

אנחנו הח"מ — נתנו והקנינו לה"ר [הרב] אברהם מ"י [מליץ יושר] ב"ר [בן רבי] ירוחם קאפעלמאן [קופלמן] ארבע אמות קרקע בחצרנו אשר קנינו לאחוזות עולם מאת הוויצע [סגן] קאנסול השר אליעקסאנדר שפניאלי — ואגב ק"ס [קא סבר] הננו נותנים כח ורשות לה"ר אברהם קאפעלמאן הנ"ז [הנזכר] למכור את הכפר שלנו הנ"ק [הנקרא] בשמו "ארטוף" — חלק גדול או קטן כרצון איש ואישה שירצה לקנות לו אחוזת נחלה בארץ האבתינו, והמחיר אשר אמרנו בע"פ למורשינו הלזה — מפני שנוי

39. אברהם קופלמן (1821-1924), נולד בואסיליסצ'ק ליד וולוז'ין, רוסיה, והתיישב בסלונים. קנה נחלה בפתח-תקווה באמצעות י"מ פינס והתיישב בה בשנת 1880. עם עזיבת המושבה התיישב בירושלים, וניסה להקים בעזרת פינס בית-חרושת לרעפים במוצא, ושב לפתח-תקווה עם הקמתה מחדש בשנת 1883. על קופלמן ודרכו ראו: י' יערי (פולסקין), ספר היובל למלאת חמשים שנה ליסוד פתח תקוה, תרל"ח-תרפ"ח, תל-אביב תרפ"ט, עמ' רט"ז-רכ"ד.

40. בכרך, ספר המסע לארץ הקדושה, עמ' 67.

41. שם, עמ' 72.

מדת הקרקעות לפי שני המקומות והמדינות אשר קנינו מאת הווייצע קונסול השר אלכסנדר שפאניול, אותו ואת כל אשר בו וכל השייך לו והנקרא על שמו הן כולו הן מקצתו מתוך כולו, הן בבת אחת והן לאחדים כפי המחיר אשר מסרנו למורשנו הזה בע"פ – ותהא פיו כפינו ומכירתו כמכירתנו – והכסף ישלחו הקונים לפה עה"ק [עיר הקודש] – ע"ש הרה"ג כ"ו כ"ו כבוד מוהר"ר – יחיאל מיכל פינס נ"י [על שם הרב הגאון כתוב וחתום כתוב וגמור מורנו הרב רבנו יחיאל פינס נרו יאיר] – וכבוא הכסף הזה לידי הרימ"פ [הרב יחיאל מיכל פינס] הנ"ל מחוייבים אנחנו הח"מ ליתן להקונים (או למי שיקראום המה או הבא מכחם בשמם): שטר מקנה (קושאן) בערכאות מבית משפט ממשלת המדינה יר"ה [ירוש הודה] – לאשר ולקיים את המקנה ביד הקונים בלי שום פקפוק וערעור כלל! – ושטר הרשאה בו נעשה בלא למיהדר [להוסיף] ביה אפילו קודם מעשה בת"כ [בתקיעת כף] בפ"מ [בפה מלא] וב [...] שקנו אחרים מידנו במידלב [במנא דכשר למקניה ביה] – באוה"מ [באנו על המוגמר] ותיחבל – ולא יופסל ולא יוגרע כחו בשום ריעותא וגריעותא בעולם – רק יהא בתקפו כתוקף כל שטרי הרשאות הנהגין בישראל העשויין כתיקון חז"ל – בלא כ"ו [כתוב וחתום] ובלא כ"ו [כתוב וגמור] בביטול כ"ו [כתוב וחתום] ובפיסול כ"ו לדעת הרשב"א [הרב שמעון בן אליעזר] בללה"ה [בלא לנו הרשות?], ולראות אמו"צ [אמת וצדק] חתמנו שנינו – יום השלישי – בג' לאדר הראשון – משנתנו זאת בנה ירושלם⁴² לפ"ק [לפרט קטן] פעה"ק [פה עיר הקודש] ירושלם אלקים יכוננה עד עולם סלה – אמנ.

ומוסיפים החותמים את התנאים האלה:

- אלה המה התנאים אשר על פיהם מסרנו שטר ההרשאה למורשים הר' אברהם [נו] ב"ר ירוחם קאפעלמאן בלא למיהדר ביה
- (1) הפלחים הדדים בהכפר יסולקו מהכפר ויעקרו דירתם מתוכו מבלי שישאר להם פיסה חוץ מוזכותם בהזיתים.
 - (2) לא ישאר להמוכרים בכפר שום שיור הן בקרקע והן בבניינים ובורות והן באבנים והן באילנות הן בפועל ממש והן בזכות ויפוי כח, כי הכל מה ששייך להכפר הן מה ששייך לו בפו"מ [בפועל ממש] והן מה ששייך לו ע"פ חזקה הכל כלול בהמכירה ואם ירצו המוכרים לשייר לעצמם חלק בהכפר יהיו כחם בזה ככח אחד מן הקונים היינו שיקחו חלקם אחר החלוקה הכללית ע"פ גורל, וכל בכל שאר מקנות [תקנות?] הישוב יהיו כאחד מן החברים.
 - (3) שכני המקום יעידו על המצרים [גבולות] ויודו עליהם בכתב בערכאות לכלי יהיו אח"כ שום ערעור. וכן יעידו על המעיין אשר בנחל הצרור [נחל צראר – שורק] כי קנין הכפר הוא לו לברו ואין לאחרים שותפות בו.

42. בנה ירושלם (643) = תרמ"ג.

4) המחיר הוא שני אלפים וארבע מאות נאפאליאן [נפוליאון], וזמן ההרשאה הוא לשני חדשים מיום דלמטה.

על כל אלה באעה"ח [באנו על החתום]

[חתומות]

בעז"ה ה' [?]⁴³

כתב מינוי זה לאברהם קופלמן מוסיף מידע על מחירי הקרקע שביקשו עתה היוזמים של קהלת יעקב. אם בחתימת ההסכם עם אסכנדר ספניולי נקבע המחיר לרבע נפוליון, כלומר חמישה פרנק לדונם, הנה עתה קפץ המחיר לכדי 10-12 פרנק לדונם, כמעט פי שניים וחצי ממחיר הקנייה חודשים ספורים לפני כן. על הסיבות לכך נעמוד בהמשך הדברים, אך ברי הוא כי בשלב זה עדיין היו היוזמים משוכנעים שיוכלו להשלים את יוזמתם ולגרוף רווחים נאים. כנאמן להפקדת הכספים נזכר עתה כמוכר "מ פינס ולא הרב שמואל סלנט, וכך חברו יוזמי קהלת יעקב למאמציו של פינס, שהסכים כנראה להיות הנאמן לרכישה אפשרית של קרקעות שתבוא באמצעות שליחותו של קופלמן. ייפוי-הכוח לקופלמן מנוסח בקפדנות מבחינת מנהגי היהודים 'כתיקון חז"ל', והוא נוגע גם לשאלת תושביו הערבים של הכפר. זהו אחד המסמכים הראשונים בסוגיית 'פינוי' אריסים או דיירים ברכוש שיימכר מבעלי קרקעות גדולים ליהודים, סוגיה שנתגלתה אז בראשיתה גם בזכרון-יעקב (זמאריץ) ובפתח-תקוה. דומה שהיוזמים לא בררו במילים בכתבם שהפלחים 'יסולקו מהכפר ויעקרו דירתם מתוכו', ורק זכותם בעצי הזית שגידלו תישמר להם.

אולם קופלמן נתקל עתה בהתנגדות עזה. באביב תרמ"ג התנהל ויכוח נוקב על עסקת ארטוף וזכה לפומבי. בוורשה עמד להופיע ספרו המקטרג של יעקב בכרך, שנטר לקופלמן על גנבת גליון שער-ציון והשלכתו הימה ביפו. כדי לגרום לתפוצה גדולה של הספר ולהזהיר את הרוכשים הפוטנציאליים של ארטוף, פרסם המו"ל שלו, יעקב סאפירשטיין, מאמר מקדים גדול בהמליץ, שכותרתו 'מפני תיקון העולם'.⁴⁴ כל כולו של המאמר הוא ציטוט מילותיו של בכרך, העתירות להופיע בספר המצוי במכבש הדפוס. בהקדמה ובסופו של המאמר תוקף סאפירשטיין את יוזמי קהלת יעקב בכנות אותם 'העושים עושר ולא במשפט', אנשי זדון ותרמית, וסוחרים ערמומיים המנצלים את השעה שמתעורר רעיון יישוב ארץ-ישראל בקרב רבים בגולה, ואילו בירושלים מצויים פליטים חסרי כול. 'הסרסים מ"הר-טוב"', קרא להם בסיפא של מאמרו, והזהיר את קוראי המליץ לשמור נפשם מאנשים כאלה.

פינס הנכלם שיגר תגובה קצרה ובלשון לא חריפה על הדברים הקשים האלה: 'אין בזה משום תקון העולם', קבע, משום שהמציאות שונה מדברי בכרך.⁴⁵ אין הוא מתייחס

43. אצ"מ A109/25 — המחיקות בייפוי הכוח מצויות במקור.

44. לעיל הערה 27.

45. המליץ, 51, י"א בתמוז תרמ"ג (16.7.1883).

לעצם הרכישה, כותב פינס, אך עתה שינה יעקב סופר את דעתו, והוא נכון למכור את הנחלה בחלקים אחדים ובתנאים הגונים. לפיכך נתרצה גם הוא, פינס, והלך 'הרטובה' [כך במקור] לראות את המקום. את מה שראה בנחלה, מידותיה, מידות שדותיה וטרשיה, עצי הזית ובורות המים, כל אלה פירט ונתן בכתב ההרשאה לאברהם קופלמן. ועוד טעה בכך באמרו שאין שטרי מקנה תקפים למוכר [כלומר לאספניולין] מפני שיש לו שטורות מאושרים כחוק. יתר-על-כן, הפלחים ייעקרו מהקרקע ולא תהיה להם תביעה, אחרת לא יקבל המוכר את כספו.

מתברר אפוא שפינס הוא שכתב את המסמך המצוטט לעיל, והוא מעיד על כשרותה של השליחות ועל טיבה של הנחלה גם יחד. נראה שקופלמן אכן הצליח מעט במלאכתו, וחלקים קטנים מאדמות ארטוף מכר בחרקוב, במינסק ובמוסקבה. הכסף הגיע לידי הרב כהנוב, וזה מיהר ושלחו בחזרה בטענה שאיש לא שאל להסכמתו לשמש נאמן לכספי הרכישה. אנשי חרקוב ניצלו כסף זה לרכישת נחלתם בגדרה, העתידה לקום כעבור שנה. אף שבדצמבר 1883 כתב הביל"ויי זאב דובנוב לאחיו ההיסטוריון הנודע שמעון דובנוב ש'פינס קנה לנו אדמות הרטוב ב־15,000 פרנק', דומה שאלה היו רק תקוות שווא.⁴⁶ מעט החלקות שהצליח קופלמן למכור לא הגיעו מעולם לידי בעליהן, ואנשי ביל"ו המתינו עוד שנה ויותר עד שמצא פינס את אדמות קאטארה, וזו היתה למושבת הביל"ויים גדרה. ארטוף, הרטוב, קהלת יעקב היו לשמות שנשכחו בשוק המקרקעין של הארץ, ובסתיו 1883 כבר נמצאו להם בעלים חדשים – חברת המיסיון האנגליקני בירושלים.

סיכום

פרשת קהלת יעקב באה אל קצה ונשתכחה עד מהרה בזיכרון ההיסטורי של תולדות ההתיישבות. זו היתה אפיזודה בת 18 חודשים, והיא לא הותירה חותם של ממש בדברי ימי התקופה. בד בבד התרחשו הסערות הגדולות של העלייה הראשונה, נסיונות ההתארגנות בארץ ובחו"ל של חובבי-ציון, עלייתן על הקרקע של ראשון-לציון, זכרון-יעקב, ראש פינה וחידושה של פתח-תקווה, והתעוררה שאלת הפליטים הרבים שהיו שרויים בחוסר כול בערי הארץ.

עם זאת היו בפרשה זו סממנים רבים של רוח התקופה ושל מעשיה. יעקב סופר ושותפיו למעשה הרכישה של ארטוף לא זכו מעולם למקום כלשהו בהיסטוריוגרפיה היישובית, אך הם פעלו בדפוסים שאפיינו אחרים שכן זכו לכך. הם לא נמנו עם חובבי-ציון, אך ניצלו את שעת הכושר שהפיחה תנועתם בארץ ובגולה. כתושבי ירושלים המעורים בחברה האשכנזית של היישוב הישן-חדש המתעורר גם הוא לקולות הפרודוקטיביזציה וההשכלה,

46. ולדימיר (זאב) דובנוב אל שמעון דובנוב, אלטר דרויאנוב (עורך), כתבים לתולדות חיבת-ציון וישוב ארץ-ישראל, ג, תל-אביב תרצ"ח, מס' 1174.

ניצלו את יתרונם בכריתת הסכם עם בעל הקרקעות בארטוף, וחשבו לנצלן לעשיית רווחים נאים. דרכיהם הנפתלות הובילו לבסוף למבוי סתום, ועוררו ביקורת קשה שפגעה בהם ובכל מי שנקשר למעשיהם. סופה של יוזמתם היה ככווייה צורבת בעיני בני ירושלים משום שכשלונם הוביל לרכישת ארטוף בידי חברת המיסיון האנגלי, שפרומקין, בן-יהודה והממסד האשכנזי נלחמו בה מלחמת חורמה. ואף-על-פי-כן ראויה היוזמה שלהם לתיאור המפורט משום שהמסמכים הקשורים אליה מלמדים רבות על נושאים רחבים יותר בהיסטוריה היישובית. סיפורה של קהלת יעקב פותח צוהר לתהליכים חשובים שעברו על היישוב היהודי בארץ-ישראל בראשית ימי העלייה הראשונה. עלייה זו הביאה לידי גידול אוכלוסין בקרב יהודי ירושלים בעיקר, והעולים שנקלעו למצוקה כלכלית בהיעדר מוסדות קליטה ותמיכה נדחפו לפתרונות חדשים כדי למצוא מקורות לקיומם. מצוקה זו והלחץ על ה'כוללים' הוותיקים תרמו ככל הנראה לתמיכה של חלק מראשיהם ופרנסיהם בנסיונות למצוא דרכים חדשות לפרנסה ואף לתמיכתם בהתיישבות חקלאית בסביבות העיר. התעוררות הביקוש, הלחצים הפנימיים ועידוד של מקצת המנהיגים הצמיחו מן הסתם גם שכבה דקה של עוסקים ב'זמות' ובעסקנות התיישבותית ונדל"נית לעת מצוא, והללו ניסו לנצל את הרוחות החדשות ואת האפשרויות שנקרו בדרכם. יזמים אלה התמצאו בשוק המקרקעין המתעורר של הארץ ועמדו נכונה על שאיפות העולים החדשים להתיישבות חקלאית. פרשה זו גם מאירה היבטים כלליים, הרלוונטיים לא רק לנעשה ביישוב היהודי. אחד מהם הוא ההיבט המורכב של רכישות מקרקעין בארץ-ישראל. מתוך החומר המוצג במאמר אפשר לראות ששוק זה היה תוסס ורב-משתתפים, רבתה בו התחרות בין גורמים מקומיים, תושבים זרים, חברות דת ומיסיון ואגודות התיישבות יהודיות. פרשת קהלת יעקב חושפת פן מגוון זה של תהליכי ההתקשרויות, עריכת הסכמים, תנאי תשלומים, ערבויות ונפתולי משא-ומתן על קרקעות, מה שמאפשר להבין את התופעה הרחבה יותר בעזרת מקרה-חקר כזה. היבט אחר העולה וצף מבין עלילותיהם של היזמים של קהלת יעקב הוא ההיכרות הקרובה של בני היישוב בארץ לא רק עם שוק המקרקעין אלא גם עם כללי הקמתם של יישובים, קביעת תקנות מפורטות, הגדרת זכויות וחובות המתיישבים, הקצאת קרקע לצורכי ציבור ועוד יסודות המלמדים על ההיכרות מקרוב עם מעשה ההתיישבות, היכרות תאורטית לפחות.

הנה כי כן מאירה קהלת יעקב הנשכחת תקופה שלמה, תהליכים חובקי ארץ ומאפיינים של תהליכים היסטוריים רחבים שמעבר לעניינה הצר של 'קהילה' מדומיינת זו, אף-על-פי שחלומם-תקוותם של יזמיה הזריזים נגוזו ונעלמו בין דפי ההיסטוריה. זכות אחת לפחות שמורה להם גם בנוגע למקום, שהרי אף-על-פי שכינו את הקהילה המדומיינת שתכננו באדמות ארטוף בשם קהלת יעקב, נודע המקום מאז בשם 'הר-טוב'.